

Németh László két ismeretlen tanulmánya

IRODALOM 45 UTÁN

Eloolvastam Sötér István cikkét az Apátlan irodalomról. Elapadt a magyar irodalom... Nem, hiszen művek vannak, csak irodalom nincs. Nincs, aki a műveket meglássa, méltassa, s a nemzet tudatában elhelyezze — amilyen Örley István lehetett volna —, szölongatja a véneket, de még inkább a fiatalokat. Megnyugtatok mindenkit: én ez a kritikus nem leszek. Nagyon kiülepedtem én ahhoz a magyar életből s hamva is elfúvódott bennem annak a láznak, mely húsz éve ante datum idézett meg egy nemzedéket. De valamit azért tudok tán adni — ha a szerkesztő látja némi becsét az én alulrólí perspektívámnak. Mert néhány hete épp olyasmivel foglalkozom — amit Sötér István szomjazik —, a legújabb magyar műveket rendezgetem. Nem folyóiratnak, íróknak — két frissen ért leánykának, akik mint tanáruk, sem a tanulást, sem a magyar irodalmat nem tudják abbahagyni. Ráhibázunk-e innen a hódmezővásárhelyi líceum lombos udvaráról az új magyar irodalom szellemére: azt nem tudom... De ha annyira nincs ott fönn kritika: kiindulásnak tán ez is valami: hogy látszik innen — az Alföld csendjéből.

Magyart már csak azért is érdemes volt két éven keresztül tanítanom: mert eközben kibékül az ember minden élő és halott ellenségével. Aki diákoknak úgy beszél, hogy a maga indulata is belekeveredik, az romlott ember. Egy verset, két padosor közt állva nem lehet úgy felolvasni, hogy az ember meg ne próbálja minden szírmát kibontani. Annak a költőnek, akit az órára bevitettem, mása mint ügyvédje, tolmácsa nem lehetek. Akik ellen tán vétettem — Babits, József Attila —, szebb s önkéntesebb vezeklést nem kaphatnak, mint hogy én magyarázom, s úgy-ahogy — a növendékeimnek. De ugyanilyen elégtételt kapnak azok is, akik ellenem vétettek. Mert azzal, hogy az ember irodalomtanár lesz, lelép a versenytérről — nemcsak a táblára fölírt táblázatokból hagyja ki magát, de szívében is kialázkodik az irodalomból — s nem akar

JEGYZET: Az író hagyatékából — témájuk és mondandójuk fontossága miatt — két, 1947-ből származó, befejezetlen tanulmányt közlünk. Mindkettőt kéziratról, Horváth Károlyné (Budapest) anyagából. Az *Irodalom 45 után* hozzászólás Sötér István Apátlan irodalom című, a Válasz 1947. júliusi számában megjelent cikkéhez készült. Sötér — Kolozsvári Grandpierre Emilnek, a Magyarok júniusi számában közzétett írásával vitázva, felszabadulás utáni irodalmunk sebezhetőségét a kritika gyengeségével magyarázza. „A magyar kritika meghalt; és hiába művek, remekművek: az új magyar irodalom csak egy nagy kritikus, egy nagy tudatosító esszéiben születik majd meg valójában” — írja. Mint volt Gyulai, Osvát, Babits, Németh László. Az író hozzászólása nemcsak polémia, önvallomás is: hogyan korrigálta benne a vásárhelyi magyartanár a nemzedékszervező kritikus türelmetlenségét, s a történelem a harmincas-negyvenes évek tragikus irodalomszemléletét. A *választásról*, filozófiai ihletettségével, a szépirodalom — a készülő Iszony — gondolati háttere. Az egzisztencializmus találó bírálata, s az új etikai program egyik korai megfogalmazása. Esméivel már A vallásos nevelésről című, nagy sajkódi tanulmányra utal előre. Sartre népszerűsítő munkája — L'existentialisme est un humanisme — Az egzisztencializmus címmel, nem sokkal előbb: 1946-ban jelent meg magyarul Mátrai László tanulmányával, Csatlós János fordításában. Németh László töredékben maradt esszéje is bizonyítja: a szépirodalom s pedagógia nem fojtotta el a benne rejtőző gondolkodót, inkább gazdagította s mélyítette.

GREZSA FERENC

mást, csak a többit megszerettetni, magyarázni. S ha egyszer ez a tiszta, tanári alázat kialakult az emberben: sehol sem könnyebb a „szeresd ellenségeidet”, mint itt. Tíz évvel ezelőtt mintha gonosz delej ömlött volna a könyvespolcomnak abból a részéből, ahol megbántóim könyvei voltak. Ezért is hagytam abba a kritikát: védtem az olvasás szentségét, nem akartam még leküzdeni sem indulatokat, ameddig olvastam. Két évi magyartanítás után nincsenek indulatok. Az igaz, hogy egyszer megkérdeztem tanítványaimtól: mit gondolnak, én kit szerettem s kit nem szerettem. Annyit sütöttek ki, hogy Móricz Zsigmondot nagyon szerethettem.

Most ezek közül a nyolcadikosaim közül olvasom kettőnek, ami vers s regény lejutott hozzám vagy hozzájuk. Két éve tanítom őket — az idén heti nyolc órában —, ők maradtak mellettem nyárra is abból a nyolcadikból, melyet a bűnbánó „drága jó Laci bácsik” megtorlásául „drága jó nyolcadik” osztálynak neveztem. Az egyikük a legeszesebb diák, akivel fiúban-lányban — nem nehéz — dolgom akadt. Ő az igazi östehetség — nem népi származásáért, hanem mert igazi, letről jött torokkal inná ki, amit az emberi műveltség számára összegyűjtött. A kosárlabdától a fizikáig, mindenben a legmohóbb tud lenni. Mint a szőlő, megszakasztja magát — mondom neki —, ha nem kötik s nem nyesik. A másik: egy női Szabó Lőrinc. Őt most épp olaszra tanítom. Azaz inkább csak az örömet élvezem, hogy latinja s franciája, meg egy kis történeti nyelvtan segélyével olaszul is tud. Az olaszba tulajdonképp a másik lánykával kaptunk bele. Az lett volna honoráriumom, amért a tanítóképzőre felkészítem, hogy megtanul a kedvemért olaszul. Nem véletlen, hogy olaszul — úgy tud kacagni s elszomorodni, ahogy csak Szicíliában. No de hát ő nyelvtelhetségnek nem éppen félelmetes, ő csak a magyarban és történelemben, s még inkább a tanár úr becsültetésében, a virágkosárban, s elpírításban volt jeles. Amikor azt kérdeztem, mért megy tanítónőnek, hisz a tudásából egy alapvizsgára is telne, azt mondta: De amikor én úgy szeretem a kicsinyeket. S nem csak a kicsinyeket: a kapálást is. Kinéz az ablakomon: kié ez a gazos kert a Laci bácsi ablaka alatt? Egy órával azután, hogy elment, neszt hallok a kertemből — ott kapál mezítláb, ahogy a tanyájukon megszokta. Pesten egyszer volt, első osztályos korában, de inkább a tanyára vágik, mint Budapestre. Hanem Vörösmartyt ő szerettette meg velem. Ha egyikük az eszem lánya, másikuk a szívemé.

E közt a két gyerek közt nézegetem én az új világ termését. Szeretik, ahogy a verset olvasom (nem csoda: némi hozzáértéssel olvastuk nekik), s míg az egyik már fölmondta a nevelést, a másik még nem kapott bele Amicis Cuoréjébe — ez az olvasó félóra leckénk közös fűszere. Olykor egyikük vőlegényféléje is eljön, a másikuk, ó vak férfiak, épp a csalódás állapotában van —, s négyen latoljuk: melyik vers, melyik költemény mit ér és mit jelent. Néhány folytatásban ezeket az estéket szeretném a Sötér cikkére válaszul, rögzíteni. Nem pontosan úgy, ahogy lefolytak — ahhoz egyenként kéne a verseket idéznem —, hanem a visszhangjukat, az eredményeket. Kezdem egy kis áttekintéssel — amelyet mi, már nem is tudom, hol szűrtünk közbe —, de itt, úgy hiszem, az elején lesz helyén.

Az irodalom sormetszete

Olyan gyönyörű korhatárok, mint a magyarban, kevés nép irodalomtörténetben vannak. Két év alatt sokszor elmondtuk, mért kedvez ennyire a mi történelmünk a tanároknak. Kezdetben van a csönd — így kezdődik minden korszak... A csöndből itt is, ott is előkúszik egy kis csoport (emlékeznek a gócainkra); ezeket a góccskákat összeköti az irodalmi élet, a termelés neki-pepszdül, a magános műfajokat fölváltják a nyilvánosok, s amikor már olyan huzata van az irodalmi életnek, hogy a politika is beledobog: akkor mozdul egyet a történelem — az európai — s letűszenti a nekirátorodott nemzedéket a porondról, ki meghal, ki emigrál, ki lelket vált, s a támadt csendben kezdő-

dik minden újból. Irodalomtörténetünknek ezen cezúrái: 1711, 1795, 1849, részben 1919. Még azt is tudniuk kellett, hogy a négy közül melyik metszett a magyar szellem életébe a legmélyebbre (az 1795 ugye) s — az irodalomnak legalább — melyik ártott a legkevesebbet (az 1919-es).

Abban, azt hiszem, ma már senki sem kételkedik, hogy 1944 épp ilyen nevezetes sormetszet lesz — nemcsak a mai, de a száz év múlva íródo tankönyvekben is —, vitatkozni inkább azon lehet, hogy milyen mélyre vágott. Azt a nemzedéket, amely 1940 körül a hangot vitte, ez a történelmi telitalálat gyönyörűn szétdobta. Abból a tizenöt-húsz íróból, akiknek a nevét maguk is ismerik, alig egy-kettő maradt meg virágzásban. A nyilas idők elpusztították Szerb Antalt, Halász Gábort, Sárközi Györgyöt s velük Pap Károlyt, Gelléri Andor Endrét, Radnóti Miklóst... A számonkérés némitotta el (joggal vagy jogtalan): Kodolányi Jánost, Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt, Szabó Lőrincet. A politika vitte el Veres Pétert, Erdei Ferencet, Darvas Józsefet. De háttérbe szorult urbánus íróink megmaradt java is: Cs. Szabó László, Illés Endre — sőt úgy látom: Márai Sándor. Olyan írónk, aki a korfordulón diadalmasan tudta keresztülvirágozni magát — tulajdonképp egy van: Illyés Gyula. A megtizedelés — helyesebben megkilencszázadosítás — látszólag tehát nagyobb, mint bármikor. Vitatkozni arról lehet — amit úgylát csak az idő dönt el —, hogy tisztított-e ez a pusztulás: mi nyomul föl a régi helyén.

Az irodalomban egy-egy nemzedék pusztulása nem mindig veszteség, vagy nem csak veszteség. Ha az emberek tovább élnek, mint teremnek, s főként tovább teremnek, mint újat teremnek —, egy jó vihar ezen segít néha, ledobja, ami az újat akadályozza. Ha a tizenkilencedik századunkba sok Kazinczy ér át sértetlen kedvvel, a magyar romantika nem bontakozik ki oly korán. 1849 után az Eötvösként lépő magyar szellem azért állhatott rá Kemény Zsigmond-i lábára, mert 1849 ezt lehetővé tette. 1919 nélkül a Nyugat első nemzedéke sosem kapta volna meg azt a klasszikussá keményítő nyomást. Ami a történelemben reakciót hoz, az irodalomban csak *másféle* haladás; mert az irodalomban (ha egyes írók hibázhatnak is) nincs reakció, csak a viszonyokhoz alkalmazkodó teremtetőerő. A kiforrt nemzedék szétszórása föltörli a szellem kéréget: kiugrasztja a hangot, szerepet kereső új indulatokat. Volt egy nemzeti katasztrófánk: 1867 — amely nem jelent cezúrát, az irodalmát mégis jobban megölte, mint bármelyik. Mert a szellemben sem a halál a pusztító, hanem a haldoklás.

Sőtér azt bizonyítja nemes lelkesedéssel, hogy ami máskor irodalmi halál, irodalmi felszabadulás lesz. Ezt biztosan mondani persze nem lehet. A történelmi földcsúszás még nem ért véget s nem tudjuk, mit fog betemetni; az új erőket, szívósságukat sem ismerjük eléggé (illetőleg épp azért ültünk össze, hogy megismerjük). Föltéve azonban, hogy a történelmi égalj állandósul s az irodalom a mainál nem lesz mostohább: magam is biztosra veszem, hogy irodalmunk csak új, zengőbb strófához vesz lélegzetet. Ezt biztosra venném akkor is, ha az újabb művekből semmit sem ismernék. Kultúra mindig ott jön létre, ahol gazdag léleknek új horizontot, új viszonyokat kell fölmérnie. Nos, a magyar irodalom sosem volt gazdagabb, mint a harmincas években, négy-öt nagy írója többször is volt egy időben a magyarságnak, de olyan húsz, mint ebben a korszakban — alig. S nemcsak az írók — kiadás, fordítás, olvasók, könyv kelendősége — az egész irodalmi élet! S ehhez a sokrétű tudathoz mekkora változás... Az lehetetlen, hogy ebből új tájékozódás, új irányok, új művek ne támadjanak. Maguk, akik mellettem élnek — hozzám talán a legközelebb — rajtam mérhetik föl: micsoda felszabadulást, visszafiatalodást hozhat, még ha megaláztatásnak volt is szánya, régi életünk. Tőlem két éve kérnek egy nyilatkozatot, mely vonalat húz múltam alá. Becsületes író — csábításra és fenyegetésre — ilyen nyilatkozatot nem adhat. De ha belém látnának, úgy mint maguk, hogy mennyire levedlett rólam, nem az a néhány gondolat, de az egész

élet, amelynek húsz éven keresztül rabja voltam: akkor nem a múltammal, inkább a jövőmmel alkudnának. A művekben ez még nem látszik, egy prózaíró művei öt-tíz évvel kullognak a lelke mögött — én azonban érezem már. S ha egy negyvenhat éves, bizony, törődött embert így föl villanyozhat az, hogy a szívéen kívül mindenét elvesztette, mennyivel inkább az egész magyar irodalmat, amely fiatalokban, s mind szélesebb rétegekből ömlő fiatalokban nyeri vissza, amit száraz ágaiban elveszíthet. Ez persze csak teória. Bizonyítás: a művek dolga.

Merre megy a magyar irodalom?

Ne vágjunk elébe sem az időnek, sem a tulajdon kíváncsiságának: ne mondjuk meg (hisz úgy sem diktálhatunk neki), milyennek ígérkezik az új korszak irodalma, vagy ha igen (benyomás nélkül neki sem lehet indulni), csak azért, hogy folytonos olvasásunk ellenőrizzük. Mihozzánk ide a magyar szellemi termésnek csak kis része ér le, négy-öt folyóirat, tizenöt-húsz kötet: csalahatalan kép ebből nem lesz, de éppen mert olyan távol vagyunk az irodalmi élettől, lehet szimat, útnak indító benyomás.

A Válasz utolsó számában pályázatot hirdet a faluleírásra. Ha volna ilyen: aligha hirdetne. A harmincas években nem kellett pályadíjjakkal bábáskodni, minden bokor szociográfust termett. Ha folyóiratainkat megnézzük — nagyon tanulságos ebből a szempontból a *Valóság* sorvadása, majd bomlása —, jelennek meg ugyan cikkek, de a megjelenő tanulmányokban ritka a kutató szellem, a jobbak is inkább csak bekukkantások, a rosszabbak szociográfiai köntösben üzött jelentkezések. A valóság a magyar szociográfiai irodalomnak sosem volt erős oldala, a legjobb munkák is inkább bizonyítottak, mint kerestek; de hol vannak tőlük a maiak szegényes vagy éppen eleve eltökélt szemléletükkel. De én azt hiszem: nemcsak a szociográfia bágyadt el, bágyadóban vannak mindazok a műfajok — regény, társadalmi is —, amelyeknek az adott lendületet, hogy társadalmi átalakulásért küzdöttek. Nemcsak az egyes íróknak, az egész irodalomnak is van műfaji forgója. Ha a harmincas évek elején az irodalom az esszégazdálkodásra tért át, ma megint a vers a vezető műfaj. Ami jelentős jelenik meg: az majdnem mind vers — vagy legalább költészet. Akkor a *Puszták népe* volt a társadalomábrázolásra befogott költőtoll. A mi korfordulónk egyben a nemzedék és irányváltás mindent kifejező heve... Maguknak nem kell mondanom, két hete Weöres Sándort lélegzünk s eszünk.

Ez kicsit meglepően hangzik így. A társadalomábrázolás hanyatlása, bele-rohanás a magas, „játékos” költészetbe, épp most, amikor a társadalom új mintákba olvad, s kollégiumok gyártják a szociológusokat. És mi után? A társadalmi szemléletet elhazudó Horthy-rendszer után. De nem ismeri az irodalmat s főként az igazi írókat, aki ezen csodálkozik. Az irodalom mindig a járatlan utat, az elhanyagolt bérceket, a kilátópontokat keresi. Az irodalmi alkotás: nem illusztráció, hanem fölfedezés és vívmány. A harmincas évek íróit épp azért dobta a világnézeti és társadalmi tájékozódásba, mert a restaurációs kor első évtizede szinte mindent kimosott a fejekből — ők valóban Magyarország felfedezésére s azon túl az új szellemi helyzet, a huszadik század felfedezésére indultak, s megvolt bennük az a ma már naivnak tetsző hit, hogy hazájuk valóban az ő receptjeik szerint fog újjászületni, igazi alkotásuk nem is a művek lesznek, hanem ami szerint a nemzet fog átkristályosodni. Ma épp azért tűnhetik fel egyikük-másikuk műve „cigányos”-nak: mert az ihletet nem érzük, nemcsak a fiatalokban, lassan már mibennünk sem.

Én tán egyike voltam az elsőeknek, akik e hit reménytelenségét megérezték. 1945 körül már világos volt, hogy a kis népek életét a nagy népek receptjei szerint fogják átrendezni. A világ valami világállam felé halad, ennek a megvalósítása a nagy népek dolga és versenye. A kisebb népektől ez a hatalmas folyamat egyelőre csak durva integrálódást követel — a szükséges változást: nem a helyzetét magukban átélt emberek, hanem kisebbségek hajtják végre,

amelyek ezeket a világtörténeti recepteket akár a nemzettel szemben is képviselni tudják. A kis népek — ha szóhoz jutnak — akkor jutnak szóhoz, amikor ez az új hatalmi konstrukció készül, s a világot átfogó pántok helyett az életet elviselhetővé tevő színekre, szóval minőségre lesz szükség. Addig egyet tehetnek: alkalmazkodás közben is őrzik a jellegüket, minőségüket, jövőjüket. A Márciusi Frontot én sok tekintetben elkésett cihelődésnek tekintettem. Csak mint szimpatizáns vettem benne részt: írni az *Utolsó kísérletet*, épp a hazai hatyúdalát írtam. Az áttérést az új forgóra (messze vezetne: miért) azonban elmulasztottam...

Egy nemzedék azonban ritkán tudja a maga irodalmi eszközeit időben kicserélni, ahhoz rendszeren új emberek kellene. Ezt talán a magam botlásán magyarázhatom meg a legjobban maguknak. Én a német veszélyt túlbecsültem: azt hittem, egy-két évtizedes nyomásra kell elkészülnünk...

A VÁLASZTÁSRÓL

Az „egzisztenciális” szó tehát behullott Budapestre — mint a meteor a bennszülöttek közé — s most a magyar szellemi élet ott táncol, borzong, bölcselkedik körülötte. Mi, vidékiek, akik Buddhát olvasunk vagy Shakespeare-t fordítunk, ilyesformán könyveltük a Pesten kitört febris balcanien-t. Az egzisztencializmus szó körülbelül tizenöt éve esett az újságok íránt akkor még fogékonyabb fülembé. (Akkor Jaspers kis könyvét olvastam Heideggerről — de sem ez a könyv, sem Heideggernek azóta kezembe került tanulmányai — Hölderlinről vagy a metafizikáról — nem keltették bennem azt az érzést, hogy itt számomra is mondhat valamit. Nagyon sok volt bennük a sein meg a werden.) Mi az ördög az, hogy egyszerre egész Pest e körül a szó körül nyüzsg. Ez a kérdés, már amennyire negyvenöt év magyar szenvedés láttán az embert a társadalom körtünettana még érdekelteti. Most Pesten aztán egy jó ember kezembe nyomta Sartre kis könyvét: *L'existentialisme est un humanisme*. S most olyan formán vagyok, mint Jourdain úr a prózával, ha nem is vagyok tudtomon kívül egzisztencialista, de szinte alig találtam e könyvecskében problémát, amelyben nem vagyok otthon. Ebben nincsen is semmi meglepő. Hisz az egzisztencializmus végül is morál, s ahhoz, hogy az ember etikával foglalkozzék, nem kell gondolkodónak lennie, hanem komolyan élni és gondolkozni.

Az elmúlt tanévben — ugyanakkor, amikor a lélektan és a valóságérzék neveléséről is elmondtam a véleményemet — egy kis etikai hitvallást is készítettem tanítványaim számára. Most tán nem lesz fölösleges újra elmondanom főbb pontjait, mert keretet, koordinátát adhatnak Sartre kísérletének — bírálat helyett — interpretációjához. Hogy küzd meg az élete gyakorlatából levont morálja — egy némileg rokon, sokban elütő morállal, tisztázva és erősítve magát. Más kérdések érdekesekek, az erkölcsiek azonban: életre menők. Minden erkölcsi elmélet — ha valóban erkölcsi — gyakorlatunkhoz szárnyat bont vagy megsemmisítéssel fenyeget. Megírom vele — egész életünk vívódását (s mi más a dráma, mint vívódás).

Tanítványaimnak én ezt mondtam: Az emberek többféle erkölcstannal igazolták erkölcsiségüket. Az etikának a legősibb és legáltalánosabb alakja: a vallásoké. Az Istenek megparancsolják, amit az emberek legjobbjai helyesen éreznek. Egy másik alak: a társadalmi etika. A társadalom szabja meg — törvényhozóin, bölcsein át, hogy kell élnie, aki benne részt akar vagy részt kénytelen venni. A harmadik az individuális erkölcstan: az ember önmaga belátásából vezeti le az erkölcsi szabályokat. Az erkölcstan első két alakja kétségkívül sokkal szilárdabbnak látszik, mint az individualista. Az erkölcs —

kijelentés: fölül van a természet minden változásán; a társadalom erkölcsét egy társadalom körülményei pontosan meghatározzák; míg az egyéni erkölcs: mindig önkényes, a sokféleség káoszába hull. Érezték ezt azok, akik a morált a maguk morális tapasztalataiból vezették le. Buddháé például az első vallás, amely az emberi belátáson épül, voltaképpen csak Buddhának engedte meg az önálló gondolkodást, a többieknek szabad volt belátniuk, amit a Megvilágosult belátott. Alapjában véve ezt tették a filozófus etikusok, természetesen egyre kisebb kötelező érvénnyel. Isten és a társadalom — különféle elvont rendszerekkel próbálták helyettesíteni a modern filozófusok: kategorikus imperatívusz stb. Amit azonban nem bírt az Isten, nem bírták a filozófiák sem: az erkölcs tan menthetetlenül haladt a mindenki külön erkölcse felé. A teológusoknak és a szociáletikusoknak azonban nincs okuk megbotránkozni ezen a folyamaton — az erkölcs individualizációja a vallásban és a legszigorúbb kollektív társadalmakban is kikerülhetetlen, legföljebb nem olyan szembeötlő. Mózes tízparancsolatától Jézus tágabb szeretettörvényén át a protestánsok kamrájukban vívódó lelkiismeretvívódásáig — a kereszténységben belül is követhetjük ezt. A kezdeti parancs egyre kevésbé elégíti ki az ember erkölcsi gyakorlatát. Az, hogy ne paráználkodj — az őskor embere számára elég világos dolgot jelentett. A tizenhatodik században mindenkinek magának kellett eldönteni, hogy mit tekint már paráználkodásnak és mit még nem. Fokozottabban érvényes ez a társadalmi erkölcs tanaira. A társadalom még jobban magára hagyja az ember erkölcsi érzékét. A társadalmi lényt épp abban látjuk, hogy a társadalom követelményei velük szemben nem érnek le erkölcsi-ségük gyökeréig. Erkölcsös embereknek lehet rossz társadalmi funkciójuk, s társadalmilag korrekt emberek lehetnek erkölcsiségük mélyén gonosztevők vagy hipokraták. Mély erkölcsi ember sosem nyugodhat bele, ha dicsérik is, hogy ez érdemei alapján történjék. Hisz épp legszebb motívumaik társadalmi szempontból sokszor közömbösek, vagy el is ítéltetők; például bűnös föl nem jelentése. Ezért a vallástalan-kollektív embernek is mindig szüksége van egy egyéni értékmérőre, amelyet ő ugyanakkor abszolútnak is érez: becsületre, ízlésre, lelkiismeretre. A világ tehát épp a fejlettebb erkölcsű számára mindig erkölcsi atmoszférát adhat, de erkölcsisége kialakítását magára bízza. Az individualista morál az európai és hindu életben nem a XIX. században jelenik meg, hanem a Krisztus előtti évezredben, Buddha, Platon és Krisztus körül. A természetvallások helyébe ekkor lépnek az üdvösségvallások, ekkor kerül a természettel, társadalommal való együttélés helyett az egyénileg megkeresett erkölcs a vallás központjába. Azt mondhatjuk, hogy az emberiség ezzel lépett serdülő korszakába. A szülő — a tedd, ne tedd helyett most kezd erkölcsiekben lábára állni. Ez a talponállás az európai társadalomban az újkor folyamán egyre fokozódott, s az utolsó században vált egész félelmes — amikor nem egy kis elit, hanem az ember milliói lökettek át a tízparancsolat szárnya alól a „mindent lehet, amit a törvény nem tilt” félelmes szabadságába. Ez az individualizmus rossz hírű kora. Az emberiség sosem állt ily közel hozzá, mint ekkor, hogy bűnösök szervezetévé váljék, ahogy az ifjú ember sincs soha oly közel ahhoz, hogy Raszkolnyikovvá váljék, mint Raszkolnyikov korában. Nietzsche félistenek számára készült morálja most lesz a gonosztevők menlevele, s a faszizmus tulajdonképpen csak ennek a csapdája, most lesz fejsze Raszkolnyikov köpenye alatt. Az emberiség legnagyobbjai megijedtek az individualista erkölcsnek ettől a zürzavarától. Egyesek, mint Dosztojevskij, a valláshoz próbálnak visszatérni, mások a társadalmi erkölcs tan szigorúbbra fogni. Ez a visszahatás a tizenkilencedik század kártékony, kezdetleges individualizmusával szemben kétségtelenül jogos volt. Más kérdés, hogy az individualizmusát megállíthatja-e. Az egyéni erkölcs világából a gyóntatószékhez visszamenni, alig lehet más, mint komédiázás. Az ember egy baklövés után gyerekként eshet az apja lábaihoz, de aztán mégis csak föláll, és felnőtt emberként él

tovább. A társadalmi erkölcs túlságos erőltetése, fokozása pedig képmutatókat és hiányos erkölcsű tömegeket fog eredményezni. Tulajdonképp a „mindent lehet, amit a törvény nem tilt” erkölcstelenségbe vezetne tovább. Azokból a magára hagyott zugokból, ahova a társadalmi erkölcs nem, vagy csak időszakonként, a heroizmus szent óráiban ér le, szabadon garázdálkodhatna a kéjvágy, a testiség, az önzés, a képmutatás, a rosszhiszeműség, a hamis ambíció, a le nem leplezett indulatok egész tömege. Merre van itt a kiút? Nyilván ott, ahonnan minden erkölcs tanít: az ember erkölcsi gyakorlatából. *Egy csomó ember ebben a korban is vagy ebben a korban igazán megharcolja a maga üdvösségéért — ezer és ezer új erkölcs tanít a világban s ezekben — bízunk kell benne — az emberiség is átveri magát az erkölcs krízisében.*

*

Aki ismeri egy kicsit, elképzelheti, hogy e tanóra tartója egy kortyra itta ki Sartre kis tanulmányát. Sartre is etikus, s könnyű megtalálni a helyét: az ő kiindulópontja, hogy csak individualista erkölcs lehetséges. Isten és pótszerei eltűntek, nincs mennyei paradicsom, nincs emberi természet, nincsenek jelek, amelyhez igazodni lehet, mert hisz ha látunk is jeleket, mi olvassuk őket, s egyéniségünk szerint. Az ember a teljes elhagyatottságba vetetten kezd el élni, erkölcs tanít nem előzi meg, ő maga teremti azt tetteivel. Egy ollónak, mielőtt olló lesz, van egy előképe, amelyet az iparos megvalósít; az élet előtt azonban nincs ilyen essence, az előbb van s csak aztán alakítja ki képét azzal, hogy mit választ és mire kötelezi el magát. Olyan az élet, mint egy ihletből született műalkotás. A megírás, mikor hozzákezdés: nincs semmi, csak az, hogy verset ír. Az ember szabad. Vannak lehetőségei, körülményei, de nem ezek csinálják őt, hanem ő csinálja magát. Az ember előtt nemcsak tervek állnak, hanem a morálnak különféle fajtái is. A választás szabad. Lehetőségeink, körülményeink csak a választás anyagát szabják meg, de nem ők választanak bennünket: mi csináljuk magunkat. Egy francia és egy kínai körülményei mások és mások, de az erkölcsi döntés, maguk a választások, amelyekből az erkölcsünk felépül: abszolút. Nem körülményeink csinálnak minket, hanem mi csináljuk magunkat. Az erkölcsnek ez a folytonos teremtése hatalmas erkölcsi éberséget kíván: az ember minden percben kisiklathatja, elronthatja az egészet, mint egy hibás sor a verset. Innét a szabadság alatt a szorongás, a lét szorongása. Sartre képzete a morálról nyilván a művész szorongására emlékeztet. Annak is a semmiből kell — egymás fölé rakott s minden percbe elromolható sorokkal — műalkotássá kiverelkednie magát. A hasonlóság abban is teljes, hogy a morál is nemcsak az emberiségnek szól. Ahogy minden dráma nemcsak a maga drámájának, hanem a drámának is törvényhozója — minden ember a maga erkölcsével az egész emberi életnek keres megoldást. Az ilyen műalkotásokat szenteknek nevezzük. Ez az elvi ateista azt követeli az emberektől, hogy az individualizmus szentjei legyenek. Nem az utánzás — amely a szentek esetében is inkább újjáalkotás volt —, hanem az élet alkotásáé. Mi sarkallja erre az embert? Épp az, hogy ha elhatározásai be is vannak szubjektivitásába zárva, tettei mindig más emberek felé, egy emberközi világba irányulnak.

*

A legtermészetesebb kifogás egy ilyen morál ellen, hogy túlságosan kevesen termettek rá. Erkölcsi lángelmének megfelelhet — tán még Nietzsche morálja is jó —, de mi lesz, ha egy ilyen keveseknek szabott erkölcs tanít méltatlanok kezdik magukra szabni? Sajnos, ez a kifogás többé-kevésbé minden morállal szemben igaz: kereszténynek lenni, az is erkölcsi lángelmét kíván, ezért nem is lehet a kereszténynek a maga érdeméből üdvözülni. Az egziszen-

cializmusnak épp az az érdeme, hogy magasra rakja a léceket, annyi lanyha erkölcsen után: sokat követel. Az embereket sokra csak sokkal lehet bírni. Más kérdés, hogy ez a sok mit idéz elő azokban, akik kevésre képesek. Ha egy keresztény nem jut el az erényig — eljut az erény mutatásáig. Az egzisztencializmus veszélyei, úgy érzem, nagyobbak. Egy tökéletlen egzisztencialista igen könnyen lehet igazolt bűnözővé.

A hiba, úgy érzem, a szabadság fogalma körül van. Sartre-nak igaza van, hogy a determinizmus erkölcsi tunyaságra indít. Amikor a kislányaim elolvasták könyvemet, azt mondták: mért hányod fel, hogy ilyenek vagyunk — hiszt a nagypapától, anyutól örököltük. Az emberi én: az őseim, a konstitúcióm, a körülmények. A tett: választás, s a választás előtt tudatunk mérlegel, leméri a szembenálló motívumokat. Ha deterministák vagyunk: egy állandó nehézségi erőt iktatunk ezek közé a reális erők közé, amely mindig a megszokott, a törvényes felé húz. De nem történik-e hasonló, ha indeterministák mondják: teljesen szabadok vagyunk, döntésemtől függ, hogy mit teszek, a tettek súlya áll elhatározásom felett. Ha a determinizmus a megszokott, a törvényszerű, a sablonos felé húz, nem ugraszt-e ez a szokatlan a szabálytalan, a különös, a gratuit tettek felé. Egy indeterminista nem a személyét igazolná-e, úgy mint a determinista az erkölcsi renyhességét? Az erkölcsiségnek ez a biológiai felfogása (melyről diákjaimnak beszéltem), úgy érzem: épp azért reálisabb, mert a kötöttséget és szabadságot nem alternatívának, hanem fokozatnak látja: az állat sem gép, és az ember sem annyira szabad. Az egzisztencialista azért szabad, mert a lénye nem mögötte, hanem előtte van; neki nincs mihez kötve lennie, mert hisz még most teremti, amihez hű lehetne. Azonban ez nyilvánvalóan nincs így. Az ember nem úgy viszonyul az ő lényéhez, mint olló a tervéhez, de azért van valami előretörő lényeg, amihez a tetteiben hútnak kell maradnia. A tett tehát kötött és szabad, olyanféle viszonyban van, mint a megoldás a differenciálegyenlettel: a megoldásoknak egész mezőjük van, de mind ugyanannak a differenciálegyenletnek a megoldása. Vagy hogy esztétikai példaknál maradjunk: a vers sorról sorra új és új választással lesz azzá, ami — de az elején is volt már valami, amit egy versben lehetett kibontani.

Vita folyt akörül, hogy az egzisztencializmus derű- vagy borúlatozó-e? Bírálók szerint a reménytelenségbe taszítja az embert, Sartre szerint nyers optimizmus fű körülötte: kedvet és szabadságot ad arra, hogy megcsináld magad. De annak, hogy egy vallás vagy szemlélet pesszimista vagy optimista: megvan az ismérve. Idegen-e az embertől a világ: vele szemben kell-e érvényesülnünk, harc-e az érvényesülés; egy világnézet aszerint pesszimista vagy optimista, hogy ezekre a kérdésekre miféle választ ad. A buddhizmus és a germán filozófia általában az északi lélek: pesszimista; a kereszténység és természettudomány optimista. A buddhista szentségével kivonja magát az örült természetből, az ember és az istenek — mint Sophoklésnél — nála is ellenségek; erkölcsileg kell fölébük emelkednie. A germánoknál — a hinduk és görögök is északiak — az ember magányos, elsősorban akarat, s mint ilyen, szenvedésre van ítélve — nemcsak Schopenhauer gondolata, de az egész észak életérzése. Jézus nyájára viszont a világból egy Jóságos Mennyei Atya néz. A természettudomány végső tanítása: hogy tudat és világ egy dolog színe és fonákja, az ember a természet leánya. Így nézve hiába önti le az Eddák komorságát Sartre a népszerűsítő francia világossággal. Optimizmusa: némi tettere hívó kedv; pesszimizmusa: a tett túlbecsülése; az ember itt is akarat — akár a fasizmusban —, aki az eredendő sötétből tettekkel vághatja ki magát. Ha az egzisztencializmus átmenne az emberek vérébe, annak következménye az lenne, hogy sokkal több tettet cselekednénk. Helyesebben követnénk el. Ezek a tettek azonban ideges ugrások lennének — lelkünk unalmából a világ ijesztő csöndje ellen.

Az az erkölcsstan, amely az emberi erkölcsöt — növéstervként — legmagasabb összervezőjének tekinti, a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem bizonyítja magát vele szemben, hanem kifejlődik ő általa: létét nem tettekkel, hanem tevékenységgel valósítja meg; sorsa nem döntésekből, hanem a kifejlődés halk ugrásaiból áll. Az egzisztencialista ragadozó mintája az állat; a növésterv mintája a növény. A hősi — ez inkább misztika — nem osztozik a kor tettmániájában. A tett akkor jön, ha a lét elakad. A legnagyobb tett — lenni és nem szorulni tetre. Az organikusan növevő életben ritkák a sartré-i választások; nem harc, hanem idill.

